

УДК 340.15

<https://orcid.org/0000-0003-4659-1953>DOI <https://doi.org/10.32703/2663-6352/2020-3-8-84-91>

*Іванов В'ячеслав Миколайович,
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного і
адміністративного права, Юридичного факультету
Інституту управління та технологій
Державного університету інфраструктури та технологій,
м. Київ, Україна*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ ВІДНОСИН ЗА РУСЬКОЮ ПРАВДОЮ

Анотація. У статті подано результати історично-правового дослідження правового регулювання майнових відносин за Руською Правдою. Наведений аналіз норм давньоруського права дозволяє стверджувати про достатньо високий для свого часу рівень правового забезпечення захисту приватної власності, регламентації порядку її передачі у спадок, за зобов'язаннями та договорами.

Ключові слова: Руська Правда, право власності, зобов'язальне право, спадкове право.

Annotation. The article presents the results of historical and legal research of legal regulation of property relations according to Ruska Pravda. Norms governing property relations are contained in all legal attractions of Kievan Rus. Their main source is the code of ancient Ukrainian early feudal law Ruska Pravda. Land was the most important property. The main forms of land ownership were the prince's domain, boyar and monastic land tenure, and the land of peasant communities. Protection of property rights of feudal lords - one of the main purposes of legal regulation of property relations of the princely era. In order to avoid uprisings, ancient Ukrainian law to some extent protected from feudal arbitrariness and the individual interests of the dependent population. Thus, during the period of special aggravation of social relations at the beginning of the XII century. to pacify the country Volodimir Monomakh made some concessions to purchases and stinks, limiting accounts payable.

One of the oldest types of transactions were sales contracts. Loan agreements (money, cattle, things, products) were the most fully regulated norms of ancient Ukrainian law. In the conditions of developed domestic and foreign trade, Ruska Pravda solves the problem of bankruptcy in detail. Ancient Ukrainian law distinguishes between inheritance by law and by will only by family members.

Inheritance of outsiders, as well as side relatives, is not provided. The principle of the minorate was in force, according to which the father's yard passed to the youngest son. The rest of the inheritance was distributed among the eldest sons. The daughters received only a dowry, and the heirs were obliged to marry them.

The norms of ancient Ukrainian law contained in Ruska Pravda convincingly testify to a sufficiently high level of legal regulation of property relations. They not only protect private property, but also regulate the procedure for its inheritance, obligations and contracts.

Key words: Ruska Pravda, property law, contract law, inheritance law.

Постановка проблеми. Посилення кризових явищ в соціально-економічній сфері нашої країни актуалізує звернення в законотворчій та правореалізаційній діяльності до наукових досліджень проблем правового регулювання майнових відносин. В умовах пострадянської нерозвиненості традицій приватної власності актуальною є проблема її легітимності і моральності. Особливої актуальності це набуває на фоні непомірного збагачення новітніх клептоолігархів, набуття власності якими в масовій свідомості пов'язується не так з правом, як з владою, причому не завжди державною. Проте в українській історії, починаючи з княжої доби, присутній досвід правового регулювання відносин власності, зобов'язань, спадку, який є здобутком вітчизняного права і має стати історичним підґрунтям вдосконалення юридичного впорядкування майнових відносин в сучасних умовах.

Аналіз досліджень і публікацій. До проблеми витоків і становлення давньоруського (давньоукраїнського) права звертались М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, Р. Лашенко, Ф. Леонтович, М. Максимейко, О. Малиновський, М. Тихомиров, М. Чубатий, С. Шелухін, С. Юшков, М. Ясинський та ін. Предметом їхнього наукового інтересу були джерела та риси давньоруського права. Питання правового регулювання відносин власності, зобов'язань та спадку в Київській Русі розглядали О. Блажівська, І. Бойко, В. Гончаренко, М. Котляр, А. Рогожин, В. Рубанік, О. Шевченко та ін.

З огляду на вказане, **метою статті** є отримання нового чи доповнення наявного знання щодо правового регулювання майнових відносин за Руською Правдою.

Виклад основного матеріалу. Становлення правового регулювання майнових відносин в Київській Русі відбувалося в процесі соціально-майнового розширення суспільства. Норми, які регулюють майнові відносини, містяться, разом з іншими правовими нормами (кримінального, судового права та ін.), в усіх юридичних пам'ятках княжої доби. Вони є в документах, що врегульовували внутрішньополітичні та господарські питання (княже законодавство), у документах зовнішньополітичного характеру (договори з Візантією), у церковному законодавстві. «Це були і норми, - зазначає В. Рубанік, - які регулювали господарське життя суспільства, і норми, які забезпечували його цілісність, і – що особливо показово – норми, які захищали власність і привілеї соціальної верхівки суспільства» [11, с. 9]. Головним же їхнім джерелом є звід давньоруського ранньофеодального права Руська Правда [10, с.173-185].

Як відомо, оригінал Руської Правди (термін «правда» тут означає закон) не зберігся. Вона дійшла до нас у понад 100 списках у літописах та юридичних збірниках XIII–XVII ст. Списки мають назви або за місцем їх знаходження (Синодальний – у бібліотеці Синоду, Академічний – у бібліотеці Академії наук, Троїцький – у Троїце-Сергіївській Лаврі), або за прізвищем осіб, які їх віднаходили

(Карамзінський, Татищевський та ін.). Ці списки поділяють на три редакції – Коротку, Просторову та Скорочену.

Найдавнішою є Коротка редакція Руської Правди, яка відображає давньоруське право періоду становлення феодального ладу. Вона складається з Правди Ярослава (1–18 ст.), Правди Ярославичів (19–41 ст.), Покону вирного (ст. 42), Уроку мостникам (ст. 43). Вважають, що Правда Ярослава з'явилась у 10–30-ті роки XI ст. (за деякими даними, – близько 1016 р., після повстання у Новгороді; за іншими – в часи боротьби за престол між Ярославом та його братом Святополком 1015–1019 рр.). Вона регулювала суспільні відносини ранньофеодального періоду, зокрема, питання власності, володіння, зобов'язань, спадкоємства. [4, с. 69-70]. Заголовок Правди Ярославичів вказує на те, що вона розроблялася трьома синами Ярослава Мудрого за участю осіб з найближчого князівського оточення. За аналізом тексту можна вважати, що збірник був затверджений не раніше 1054 р. (рік смерті Ярослава) та не пізніше 1072 р. (рік смерті одного з його синів). Зміни й доповнення Правди Ярославичів спрямовані на захист князівського маєтку і князівської земельної власності. Навіть заміна кровної помсти системою грошових стягнень передбачала збільшення надходжень до княжої скарбниці.

Просторова редакція Руської Правди почала формуватися у другій половині XI ст. і остаточно склалася у XII ст. (період князювання Володимира Мономаха та його сина Мстислава). Вона відображає еволюцію феодального права внаслідок подальшого соціально-економічного й політичного розвитку Київської держави. Вміщує більшість перероблених і доповнених норм Короткої редакції, а також Устав Володимира Мономаха, який переважно був спрямований на пом'якшення суспільних суперечностей, що загострилися в умовах занепаду Київської держави (його появу спричинило повстання у Києві у 1113 р.). Тут йдеться про порядок успадкування майна, регуляцію боргових зобов'язань і кабальних відносин, обмеження лихварства, заборону перетворення закупів у рабів, впорядкування правового становища холопів. Просторова редакція (121 стаття за Троїцьким списком) складається з об'єднаних ніби за єдиним змістом груп статей. Вона містить норми майнового, зобов'язального і спадкового права, визначає юридичний статус категорій населення (феодалів, вільного люду, холопів), подає своєрідний статут банкрутства та ін. Отже, за рівнем розвитку правових інститутів це вже достатньо розвинена пам'ятка права [3, с. 62-63].

Третя редакція Руської Правди – Скорочена (50 статей за IV Троїцьким списком) – розглядається дослідниками як переробка у XV, чи, навіть, у XVII ст. одного зі списків Розширеної редакції.

Аналіз змісту норм Руської Правди, наявність великої кількості її списків переконують у практичній спрямованості цієї пам'ятки давньоруського права. Вона насамперед допомагала суддям справедливо вирішувати справи на підставі чинного права, а сторонам – захищати свої права у суді.

Існують різні точки зору на походження і джерела Руської Правди. Так, норманісти (Карамзін, Щепкін та ін.), тяжіючи до думки про низький рівень суспільно-економічного і правового розвитку Давньоруської держави, пов'язували її виникнення із впливом законодавства Швеції і Данії. Інші

дослідники (Гетц та ін.) вважали джерелами Руської Правди німецькі варварські правди. Ідеї впливу іноземного права на створення Руської правди дотримувався М. Максимейко, який вважав, що джерелом її Короткої редакції було законодавство Юстиніана [9, с. 313-318].

Переважає більшість вчених сходиться на тому, що основним джерелом Руської Правди були норми руського звичаєвого права. Як її прототипи називають згадувані в окремих фрагментах літературних пам'яток і договорах Русі з Візантією «Статут» і «Закон Руський» – норми права ранньофеодального суспільства, що створювалось на Русі протягом віків і являло собою якісно новий етап розвитку давньоруського звичаєвого права в умовах існування держави. Аналіз норм Руської Правди свідчить, що вони виникли на місцевому ґрунті й були результатом розвитку юридичної думки в Київській Русі. «В Правді, як в дзеркалі - зазначав Р. Лашенко, - відбилися правні положення стародавнього українського звичаєвого права. В ній же взагалі просвічує правний світогляд народу українського» [8, с. 430].

На той час ще не існувало абстрактного поняття права власності на річ, не було створено й спеціального терміну для позначення права власності. Поняття права власності впроваджувалося у Київській державі поступово. Руська Правда містила деякі вказівки на власність княжу, боярську та церковну. В ній йдеться про княжі борті, ролейні межі, перевіси на деревах, купівлю й продаж, позику й поклажу майна, порядок повернення речі справжньому власникові з неправомірного володіння. Отже, можна стверджувати, що в давньоруському правовому регулюванні застосовувався інститут права власності й права володіння [3, с. 64].

Зміст права власності в Київській Русі залежав від того, хто був суб'єктом і що розглядалось як об'єкт права власності. В ролі суб'єкта права власності чи володіння згадуються як окремі особи (в сучасному розумінні – «фізичні»), так і «юридичні»: монастирі, громади, роди. Об'єктом приватної власності були як рухомі речі (одяг, зброя, прикраси, худоба, продукти промислів, збіжжя), так і нерухомі – дім і двір володільця [5].

Руська Правда врегульовує переважно відносини навколо рухомого майна. Право власності на рухомі речі (те, що можна взяти, «имати») було повним і необмеженим. Власник міг ними володіти, користуватися і розпоряджатися, укладати угоди, пов'язані з речами, вимагати захисту свого права на речі.

З часів зародження правового регулювання майнових відносин найголовнішим серед об'єктів права власності виступала земля. Розвиток регулювання йшов у напрямку все більш чіткого юридичного визначення земельної власності і режиму розпорядження нею власниками [11, с. 38-39]. У Руській Правді Ярослава ще не йдеться про власність на землю, згадується лише про рухоме майно, яке належало дружинникам. Перша згадка про князівське землеволодіння міститься в Правді Ярославичів. Так, ст. 32 встановлює штраф три гривні за пошкодження борті у князівських володіннях, ст. 34 – штраф 12 гривень за заорювання межі, знищення «перетеса» – межового знака, зробленого на дереві у лісі. Основними формами земельної власності були князівський домен, боярське й монастирське землеволодіння, земля селянських общин.

Серед джерел придбання землі спочатку переважало освоєння вільних

земель, отримання їх у князя за службу. Пізніше набуває поширення пряме її захоплення у селянських общин, сусідів («окняження», «обоярення»). Поступово частина земель, населення яких експлуатувалося шляхом стягнення данини, переходила до князів, як феодалів-власників, і вони починали визискувати селян, що жили на цих захоплених землях. Просторова редакція Руської Правди визнавала право вотчинників на захоплення лісів, мисливських угідь тощо [11, с. 27-37].

Існують різні погляди щодо юридичної природи селянського землеволодіння. Переважна більшість вчених (М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, Р. Лашенко та ін.) відстоює думку про землепосідання селян на праві власності. Інші вважають, що право власності на землю належало виключно князеві, а селяни були тимчасовими користувачами землі.

Охорона права власності феодалів-вотчинників – одне з головних призначень правового регулювання майнових відносин княжої доби. Уже статті найдавнішої Короткої редакції Руської Правди були спрямовані переважно на захист феодалної власності, рухомого й нерухомого майна панівної верхівки. Втім, аби уникнути повстань, давньоруське право певною мірою захищало від феодалного свавілля й окремі інтереси залежного населення. Так, у період особливого загострення соціальних відносин на початку XII ст. для умиротворення країни Володимир Мономах пішов на деякі поступки закупам і смердам, обмеживши лихварські проценти («рези») (ст. 51 Прост. ред.).

Зобов'язальне право розвивалося на потребу відносин власності. Перші зобов'язання виникали внаслідок правопорушення, пов'язаного із заподіянням матеріальної шкоди. Як зазначається в Правді Ярослава, особа, яка зламала чужий спис або щит, зіпсувала одяг, зобов'язана була відшкодувати вартість речі. «А иже изломить копье, либо щит, либо порт, а начнеть хотети его деръжати у себе, то приати скота у него; а иже есть изломил, аще ли начнеть приметати, то скотом ему заплатити, колько дал будеть на нем». (ст. 18 Кор. ред.). Цивільні зобов'язання виникали також з договорів, які укладались людьми, не обмеженими у право- і дієздатності. Не мали чинності договори, укладені під примусом. Характерно, що невиконання стороною зобов'язань могло не тільки призводити до майнових стягнень, а й надавати потерпілій стороні право на особу, котра не виконала своїх зобов'язань [4, с. 74].

Руська Правда називає такі види угод: купівлі-продажу, міни, позики, найму майна, поклажі. Одним із найдавніших видів угод були договори («ряди») купівлі-продажу. Об'єктом купівлі-продажу могло бути рухоме й нерухоме майно. Такий договір укладався в результаті словесної згоди і здійснювався фізичною передачею речі. Зауважимо: така важлива правова функція як нагляд за торговими мірами й терезами у XII–XIII ст. належала церкві. Договори купівлі-продажу регулювали як загальний порядок торговельних відносин, так і окремі важливі торгові процедури (купівлі-продажу челядина, продажу себе в рабство, установлення добросовісного придбання речі). Коли продавець продавав чужу річ, то договір вважався недійсним. Річ переходила до власника, а покупець подавав позов на продавця про відшкодування збитків. Що стосується купівлі-продажу землі, то існує думка про збереження на деякий час права продавця на викуп проданого наділу, тобто обмежений обсяг права власності на землю

покупця [3, с. 66-67].

Найповніше врегульованими нормами Руської Правди були договори позики (грошей, худоби, речей, продуктів). Існувала позика без сплати відсотків та із сплатою. Боржники мали сплачувати встановлену величину відсотків («рези» – для грошей, «присоп» – у випадку позики жита, «наставу» – у разі позики меду). Відсотки поділялися на річні, третні й місячні. Найлегші до оплати були річні, які, зазвичай, становили 40% (10 кун на гривню), найтяжчі – місячні. Руська Правда встановила обмеження у сплаті для довгострокової позики у розмірі 50% суми боргу щорічно (ст. 51 Прост. ред.). При цьому вважалося, якщо кредитор устиг отримати відсотки за три роки (150% боргу), зобов'язання щодо повернення позики боржником вважалися виконаними (ст. 53 Прост. ред.). Коли позика становила суму понад три гривні, при укладанні таких договорів вимагалася присутність послухів, на яких покладалась функція поручительства. Проте, не вимагав присутності свідків договір між купцями.

В умовах розвиненої внутрішньої й зовнішньої торгівлі Руська Правда детально вирішує проблематику банкрутства і розрізняє три його види. У разі банкрутства «без вини» (стихийне лихо, розбійницький напад тощо) купцеві надавалася відстрочка у сплаті боргу. У разі, коли купець, який «пропиесться или пробиеться, а в безумии чюжь товар испортить» на розсуд кредиторів він або продавався в холопи, або отримував відстрочку у сплаті (ст. 54 Прост. ред.). Руська Правда (ст. 55 Прост. ред.) встановлювала порядок конкурсу при стягненні боргу, згідно з яким у першу чергу стягувався борг казенний (князю), у другу – борг іноземному гостю (купцю) і лише в останню – «домашнім кредиторам» [11, с. 65].

Договір поклажі мав особливе значення у давні часи, коли відсутність внутрішньої безпеки у випадку подорожі чи народних повстань, потребувала віддавати речі на збереження у надійні руки. За Руської Правди тому, хто взяв на збереження, треба мати свідків. Взагалі, Руська Правда вбачає у поклажі передусім моральну послугу, аніж зобов'язання: «еси у мене положил, зане же ему в бологодел и хоронил товар того» (ст. 49 Прост. ред.). На цей аспект звертає увагу С. Юшков розглядаючи «поклажу» більше як особисту послугу, ніж договір [13, с. 423].

Існування права приватної власності сприяло розвитку спадкового права. Договір Русі з Візантією 911 р., а пізніше й Руська Правда вирізняють успадкування за законом і за заповітом тільки членами родини. Спадкування сторонніх осіб, і навіть бічних родичів, не передбачається. Заповіт є «рядом», тобто внутрішньородинним договором; заповідач виявляє не стільки власну волю, скільки волю родини щодо розподілу спадку між законними спадкоємцями. Право заповідати належало батьку і матері щодо дітей та чоловікові «на виділ» дружині. Крім цього, частка майна «по душі» померлого виділялась церкві.

На думку деяких вчених, поняття спадок охоплює лише реальне майно й речі, інші (М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський) у поняття спадок, окрім майна й речей, включають також права й зобов'язання. Дискусійним є й питання щодо спадкування землі. Проте, оскільки Руська Правда серед об'єктів спадщини називає двір, це дозволяє поширити поняття спадку й на землю. Правове

регулювання спадкових відносин відповідало становій диференціації суспільства. Згідно із законом боярську вотчину успадковували не лише сини, а й дочки (за відсутності синів). “Аже о боярах любо из дружине, то за князя задниця («задниця» за Руською Правдою - це той спадок, який залишає після себе померлий – В. І.) не идеть, но оже не будет сынов, а дчери возьмутъ” (ст. 91 Прост. ред.). Пізніше положення цієї статті були перенесені на біле духовенство, ремісників, вільних общинників. Таким чином встановлені державною владою права-привілеї були прямою протилежністю давнім звичаєвим нормам. Майно ж померлого смерда, у якого не було синів, вважалося вимороченим і переходило до князя[5].

У спадковому праві діяв принцип мінорату, за яким батьківський двір переходив до молодшого сина. Решта спадщини розподілялася між старшими синами. Дочки отримували лише придане, а на спадкоємців покладался обов’язок видати їх заміж. До досягнення спадкоємцями повноліття майном розпоряджалася мати-вдова. Коли ж вона удруге виходила заміж, – опікун із числа найближчих родичів.

Руська Правда передбачала конкретні випадки спадкування і розпорядження спадковим майном: якщо будуть діти різних батьків, але однієї матері, то кожен син бере батьківське; якщо другій чоловік розікрав майно першого і сам помер, то його діти мають відшкодувати завдану майнову шкоду дітям першого, відповідно до показань свідків [11, с. 53]. Позашлюбні діти успадковували майно після матері, права на успадкування батьківського майна не мали. Усиновлені діти брали участь у спадкуванні нарівні з рідними дітьми померлого.

Висновки. Норми давньоруського права, що містяться в Руській Правді переконливо свідчать про достатньо високий для свого часу рівень правового регулювання майнових відносин. Вони не лише захищають приватну власність, а й регламентують порядок її передачі у спадок, за зобов’язаннями і договорами. Зміст права власності в Київській Русі залежав від того, хто був суб’єктом і що розглядалось як об’єкт права власності. В ролі суб’єкта права власності чи володіння згадуються як окремі особи (в сучасному розумінні – «фізичні»), так і «юридичні»: монастирі, громади, роди. Об’єктом приватної власності були як рухомі речі (одяг, зброя, прикраси, худоба, продукти промислів, збіжжя), так і нерухомі – дім і двір володільця. Руська Правда встановлює зобов’язання внаслідок правопорушення, пов’язаного із заподіянням матеріальної шкоди, містить норми договірної права, передбачає загальні принципи й конкретні випадки спадкування і розпорядження спадковим майном.

Література:

1. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. 640 с.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т, 12 кн. Київ: Наук. думка. Т.1, 1994. 648 с.
3. Іванов В. М. Історія держави і права України. Київ: Атіка, 2007. 728 с.
4. Іванов В. М. Історія держави і права України. Київ : МАУП, 2007. 552 с.

5. Іванов В.М. Історія держави і права України. Київ, 2013. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Ivanov_Viacheslav/Istoriia_derzhavy_i_prava_Ukrainy (дата звернення: 19.11.2020).
6. Ключевский В. О. Сочинения: в 9 т. Москва: Мысль, 1987. Т. 1. 432 с.
7. Котляр М. Ф. Джерела складання та форми феодального землеволодіння в Древній Русі. Український історичний журнал. 1984. №2. С.27-37.
8. Лащенко Р. М. Руська Правда (3 лекції по історії українського права). Антологія української юридичної думки. у 6 т. Т. 2. Київ: Юрид. книга, 2002. 592 с. С. 426-432.
9. Максимейко М. О. Опыт критического исследования Русской Правды Антологія української юридичної думки. у 6 т. Т. 2. Київ: Юрид. книга, 2002. 592 с. С. 280-362.
10. Руська Правда : тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Тисяча років української суспільно-політичної думки у 9 т. Т. І. Київ : Дніпро, 2001. 632 с. С. 173-185.
11. Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: історико-правове дослідження. Харків: Легас, 2002. 352 с.
12. Шелухін С. П. До вивчення «Руської Правди» Антологія української юридичної думки: у 6 т. Т. 2. Київ: Юрид. книга, 2002. 592 с. С. 462-517.
13. Юшков С. В. Памятники русского права. Вып.1 : Памятники права Киевского государства. Москва: Госюриздат, 1952.- 287 с.